

Women and Family Positions in the Poems of Sana'i and Abul'ala Ma'ari

Hossain Salimi^{1*} , Ahmadnoor Vahidi²

1. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Persian Gulf University, Bushehr, Iran.

2. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Higher Educational Complex of Saravan, Saravan, Iran.

Citation: Salimi, H., & Vahidi, A. (2022). Women and family positions in the poems of Sana'i and Abul'ala Ma'ari. *Journal of Woman and Culture*, 14(54), 67-81.

DOR: 20.1001.1.20088426.1401.14.54.6.3

ARTICLE INFO

Received: 22.08.2022

Accepted: 17.10.2022

Corresponding Author:

Hossain Salimi

Email:

hsalimi@pgu.ac.ir

Keywords:

Women and family
positions

Poetry works of Sana'i

Poetry works Ma'ari

Abstract

The research was intended to investigate the women and family positions in the poems of Sana'i and Abul'ala Ma'ari. The study statistical universe encompassed the poetry works of Sana'i and Abul'ala Ma'ari. The sample of the research subsumed the selected verses from the poems of Sanai and Abul Ala Maari which were selected based on their positive and negative views on the position of women and family. The research was designed with descriptive- analytical method. To analyze and compare the views of two poets on the subject, a sample of the both poets' poems were discussed and analyzed. The results indicated that Sanai and Abul Alaa Maari were two famous poets in Persian and Arabic literature who explained and analyzed the position of women more than others. At the same time, there were similar cases in their worldview towards women and the foundation of the family, as well as differences in their thoughts. According to Sana'i point of views, sometimes social poems about women and family were subject to emotions. On the other hand, Maari's thoughts about women and family were not only caused by fleeting feelings, but had been influenced by a kind of deep philosophical despair and pessimism, which had developed in him over many years. Another point was that many of Maari and Sana's comments and insights towards women were influenced by the society and social conditions of their era. And this was more true about Senai. In other words, many of the popular beliefs and opinions of the society about women and family had been effective in the mind and language of these two poets.

Extended abstract

Introduction: In the old Persian and Arabic literary works, different views of poets and writers on women's roles, status, and characteristics were seen. The presence of women in old poems was rare, and most poets mention women as mistresses and lovers and focus more on women's appearance rather than their personalities. The conflicting views of poets and writers about the position of women were usually due to the political, social, and cultural atmosphere of their time, which caused them to change their views. Women and families' positions had been entered literature from the very beginning, and of course, these had been more reflected in the works of some poets and writers. Sana'i and Abul Ala Ma'ari are two famous poets in Persian and Arabic literature who, due to many reasons, had explained and analyzed the position of women more than others. At the same time, there are not a few similar cases in their worldview towards women and the families' foundation. Therefore, the present research was intended to investigate the women and family positions in the poems of Sana'i and Abul'ala Ma'ari. The study statistical universe encompassed the poetry works of Sana'i and Abul'ala Ma'ari.

Method: The sample of the research subsumed the selected verses from the poems of Sanai and Abul Ala Maari which were selected based on their positive and negative views on the position of women and family. The research was designed with descriptive-analytical method. To collect data, the library procedure was implemented. To analyze and compare the views of two poets on the subject, a sample of the both poets' poems were discussed and analyzed.

Results: The results indicated that Sanai and Abul Alaa Maari were two famous poets in Persian and Arabic literature who explained and analyzed the position of women more than others. At the same time, there were similar cases in their worldview towards women and the foundation of the family, as well as differences in their thoughts. According to Sana'i point of views, sometimes social poems about women and family were subject to emotions. On the other hand, Maari's thoughts about women and family were not only caused by fleeting feelings, but had been influenced by a kind of deep philosophical despair and pessimism, which had developed in him over many years. Another point was that many of Maari and Sana's comments and insights towards women were influenced by the society and social conditions of their era. And this was more true about Senai. In other words, many of the popular beliefs and opinions of the society about women and family had been effective in the mind and language of these two poets.

Conclusions: One of the essential topics in human culture, especially in mystical and philosophical thought and literature, was the issue of looking at women and families. The issue of women and the position of the family was one of the most controversial concepts in Persian and Arabic culture and literature, and one of its reasons was the influence of society and its unfavorable situation. Society and its conditions had a significant effect on the decline and improvement of the status of women. Among the fields of the emergence of the image of women and family, in a wide and diverse way, was classical Persian and Arabic literature, which had nurtured prominent and prominent representatives and personalities in this field. Among the personalities who addressed the role and position of women and family in Persian and Arabic literature, Hakim Sana'i Ghaznavi in Persian

literature and Abul Ala Ma'ari in Arabic literature could be mentioned. Women and family-related issues in their works had become a turning point in Arabic and Persian poetry, and they had discussed common concepts. These two poets' use of the power of genius in words and poetry had addressed social issues through mystical and philosophical poems. This issue was one of the most vital axes and aspects of commonality between these two poets. Also, many semantic similarities were available in their works that indicated the same social and political experience and the same thoughts of these two great Iranian and Arab poets regarding those issues.

Authors Contributions: Dr. Hossein Salimi: Content editing, content analysis, scripting the article, ideation and designing the general framework and corresponding author. Dr. Ahmed Noor Vahidi: cooperated in content editing, content analysis and final review. All authors have discussed the results and reviewed and approved the final version.

Acknowledgments: The authors thank all individuals who helped us in this research.

Conflict of Interest: The authors declared there are no conflicts of interest in this article.

Funding: This research did not receive any financial support.

جایگاه زن و خانواده در سروده‌های سنایی و ابوالعلاء معری

حسین سلیمی^{۱*}، احمدنور وحیدی^۲

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران.
۲. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، مجتمع آموزش عالی سراوان، سراوان، ایران.

چکیده

هدف پژوهش حاضر بررسی جایگاه زن و خانواده در سروده‌های سنایی و ابوالعلاء معری می‌باشد. جامعه پژوهش شامل دیوان اشعار سنایی و ابوالعلاء معری است. نمونه پژوهش، ابیات گزینش شده از سروده‌های سنایی و ابوالعلاء معری بود که بر مبنای نوع نگاه مثبت و منفی آنان نسبت به جایگاه زن و خانواده انتخاب شدند. روش این پژوهش توصیفی - تحلیلی است. برای تحلیل و مقایسه نگاه دو شاعر به موضوع، نمونه‌هایی از سروده‌های دو شاعر مطرح و مورد تحلیل و بررسی قرار گرفت. نتایج نشان داد که سنایی و ابوالعلاء معری دو شاعر نامی در ادب فارسی و عربی بودند که بیشتر از بقیه به تبیین و تحلیل جایگاه زن پرداخته‌اند. در عین حال، موارد همسان در جهان بینی آن‌ها نسبت به زن و بنیان خانواده و هم‌چنین، وجوه افتراق و تفاوت نیز در اندیشه آنان کم نیست. طبق اندیشه‌های سنایی، گاهی اشعار اجتماعی در باب زن و خانواده تابع احساسات بود. در مقابل اندیشه معری در باب زن و خانواده نه تنها ناشی از احساسات زودگذر نیست بلکه متأثر از یک نوع یأس و بدبینی عمیق فلسفی است که طی سالیان متمادی در درون او پرورده شده‌است. نکته دیگر این است که بسیاری از اظهارنظرها و بینش‌های معری و سنایی نسبت به زن متأثر از اجتماع و شرایط اجتماعی روزگار آن‌ها است و این در مورد سنایی بیشتر صدق می‌کند. به عبارتی بسیاری از باورها و عقاید عامه مردم جامعه در باب زن و خانواده در ذهن و زبان این دو شاعر نیز مؤثر افتاده است.

کلیدواژه‌گان: جایگاه زن و خانواده، سروده‌های سنایی، سروده‌های ابوالعلاء معری.

یکی از موضوعات مهم در فرهنگ بشری و به‌ویژه در اندیشه و ادبیات عرفانی و فلسفی، مسئله نگاه به زن و خانواده است. مسئله زن و جایگاه خانواده از مناقشه‌آمیزترین مفاهیم در فرهنگ و ادب فارسی و عربی است که از جمله دلایل آن، تأثیر جامعه و وضعیت نامطلوب آن است؛ بارها اتفاق افتاده که جامعه و شرایط آن در نزول و ارتقاء جایگاه زن تأثیر بسزایی داشته است. «دیدگاه‌های تبعیض‌آمیز و ستم‌گرانه پیرامون زن و حقوق فردی و اجتماعی او را در نقطه نظرات فیلسوفان باستان و مغرب زمین نیز می‌توان یافت» (Dadkhah & et al., 2013). از جمله عرصه‌های ظهور تصویر زن و خانواده به‌صورت گسترده و متنوع، ادبیات کلاسیک فارسی و عربی است که نمایندگان و شخصیت‌های مطرح و برجسته‌ای را در این حوزه پرورش داده است. از جمله شخصیت‌هایی که در ادب فارسی و عربی به نقش و جایگاه زن و خانواده پرداخته‌اند، می‌توان به حکیم سنایی غزنوی در ادب فارسی و ابوالعلاء معری در ادب عربی اشاره کرد که زن و مسائل مربوط به خانواده در آثار آن‌ها به نقطه عطفی در شعر عربی و فارسی بدل شده است و به طرح مفاهیم مشترکی پرداخته‌اند. این دو شاعر با استفاده از قدرت نبوغ در کلام و به‌خصوص حوزه شعر، به طرح مسائل اجتماعی در لابه‌لای اشعار عرفانی و فلسفی پرداخته‌اند که این مسئله از مهم‌ترین محورها و وجوه اشتراک بین این دو شاعر است. هم‌چنین همسانی‌های معنایی بسیاری در آثار این دو اندیشمند دیده می‌شود که بیانگر تجربه یکسان اجتماعی و سیاسی و هم‌اندیشی و هم‌فکری این دو شاعر بزرگ ایرانی و عربی در قبال آن مسائل بوده است. در ادبیات دوره جاهلی، زن و مسائل مربوط به او انعکاس مثبتی در شعر و ادب عربی نداشته است. چراکه شعر و ادبیات، جز انعکاس جامعه و فرهنگ حاکم بر آن نیست و «نمی‌توان در ادبیات، شاعری را یافت که از ظرافت‌ها و زیبایی‌های زنانه الهامی نگرفته باشد». (Shamisa, 2002) در قرآن کریم یاد شده است: «و در آن هنگام که از دختران زنده‌به‌گور سؤال شود؛ به کدامین گناه کشته شدند (تکویر/ ۹). می‌توان گفت: «با درخشش خورشید بعثت نبوی (ص) دفتر تعلیم و تربیت و نگرش نسبت به زن به‌گونه‌ای دیگر ورق خورد و نگاه و نگرشی با منشأ الهی بروز یافت» (Razazzade & et al., 2019). در عصر جاهلی، نگاهی ابزار گونه به زن وجود داشت. این نگاه در شعر شاعران آن عصر نیز بازتاب داشته است. آن‌چه از شعر و ادب آن زمان برمی‌آید، آن است که وظیفه زن در آن عصر، حول کارهای خانه هم‌چون؛ پخت‌وپز و نظافت بود. (Javad, 1976) این پژوهش بر آن است که چشم‌اندازهای تطبیقی و بر اساس مکتب ادبیات تطبیقی آمریکا به بررسی تطبیقی آراء و عقاید این دو شاعر توانمند در حوزه طرح مسائل اجتماعی و به‌خصوص مسئله زن بپردازد. ابوالعلاء معری و سنایی در طرح مسائل اجتماعی و به‌خصوص در مورد مسائل مربوط به زن و خانواده، در شعر عربی و فارسی از جایگاه والایی برخوردارند و همیشه مورد توجه و اهتمام پژوهندگان و علاقه‌مندان ادب فارسی و عربی بوده و هستند. از جمله پژوهش‌هایی که درباره اشعار اجتماعی سنایی و معری صورت گرفته، کتاب‌هایی هم‌چون؛ «سیمای جامعه در آثار سنایی» (Fatorehchi, 2005) است که نویسنده در این کتاب سعی کرده تک‌تک مسائل اجتماعی مطرح شده و بیان شده در حدیقه و دیگر آثار سنایی را کشف نموده و تحلیل کند و از جمله به مسئله زن نیز اشاره کرده است. (Hosseini, 2004) نیز در کتاب «ریشه‌های زن‌ستیزی در ادبیات فارسی کلاسیک» فصلی را به سنایی اختصاص داده است. «جامعه‌شناسی موضوعی آثار سنایی» نیز عنوان مقاله‌ای است از (Noriyan & et al., 2005) که در آن به جایگاه خانواده و زن پرداخته است. (Nasr, 2003) نیز طی مقاله‌ای با عنوان «موقعیت و جایگاه زن در منظومه‌های غنائی، تعلیمی و عرفانی»، در قسمت عرفانی مفصلاً به سنایی توجه کرده است. (Sharifiyan, 2010) نیز در طی مقاله‌ای با عنوان «جامعه‌شناسی ادبیات عرفانی سنایی» به تبیین جایگاه زن و خانواده در بینش سنایی پرداخته است. در مورد معری نیز تاکنون آثار عدیده‌ای نگاشته شده است که بیشتر به یأس و بدبینی او اشاره کرده‌اند و در مواردی به تحلیل جایگاه زن و خانواده در آثار او پرداخته‌اند (Foroukh, 1963, Translated by n Khadio Jam, 2001) هم‌چنین در کتاب «عقاید فلسفی ابوالعلاء» به نقش و جایگاه زن و خانواده در آثار معری پرداخته است (Zakaveti, 2016). از آن‌جا که تاکنون موضوع زن و خانواده در آثار و اندیشه‌های سنایی و ابوالعلاء معری مورد پژوهش قرار نگرفته است، هدف پژوهش حاضر بررسی جایگاه زن و خانواده در سروده‌های سنایی و ابوالعلاء معری می‌باشد.

روش

روش طرح پژوهش، جامعه آماری و روش نمونه‌گیری

روش این پژوهش توصیفی - تحلیلی است. جامعه پژوهش شامل دیوان اشعار سنایی و ابوالعلا معری است. نمونه پژوهش، ابیات گزینش شده از سروده‌های سنایی و ابوالعلا معری است که بر مبنای نگاه مثبت و منفی آنان نسبت به جایگاه زن و خانواده انتخاب شدند.

روش اجرا

برای گردآوری اطلاعات از روش کتابخانه‌ای استفاده شد؛ بدین ترتیب که در ابتدا به بررسی دیوان اشعار سنایی و ابوالعلا معری، مبتنی بر روش تطبیقی پرداخته شد. سپس شعرها و ابیات مرتبط با موضوع پژوهش استخراج و مورد مطالعه قرار گرفت. اطلاعات به دست آمده، تحلیل و در نهایت، دیدگاه و نگرش سنایی و ابوالعلا معری، با رویکردی تطبیقی ترسیم و تبیین شد.

یافته‌ها

جایگاه زن و خانواده در شعر فارسی

بررسی و تحلیل جایگاه زن و یا به تعبیری، سیمای تصویر زن در ادبیات فارسی، حرف تازه‌ای نیست؛ بلکه این موضوع، بارها و بارها از منظرهای گوناگون مورد ارزیابی قرار گرفته است. «مسأله زن، شخصیت و جایگاه و موقعیت او در خانواده و جامعه از مسائلی است در آینه ادبیات و فرهنگ ملت‌ها انعکاس دارد» (Bahmanimotlaq & Sharbeti, 2012). اگرچه «تربیت عقلانی در الگوی اسلامی فرآیند شکوفاسازی، رشد ظرفیت‌های اکتسابی ذهنی و ارزش‌های عقلی اعم از نظری و عملی است» (Bagheri, 2003) اما نگاه و نگرش نسبت به زن در ادبیات فارسی نگرشی بیشتر منفی است. نتایجی که از این پژوهش‌ها حاصل شده است حاکی از جایگاه منفی زن در ادبیات فارسی در همه ادوار بوده است. اگرچه زن و مسائل مربوط به آن‌ها از همان آغاز مورد توجه شاعران و ادبا بوده است و این موضوع به همراه مسئله خانواده از بن‌مایه‌های همیشگی شعر و ادب فارسی بوده است ولی تصویر مربوط به زن و خانواده، تقریباً سیر یکسانی را در ادب و فرهنگ ایران طی کرده است و اگر در غزل‌های عاشقانه جایگاه زن تا حد پرستش ترقی می‌کند، اما در واقعیت جامعه و نیز در ادبیات تعلیمی و عرفانی و حماسی نگاه مطلوبی به زن وجود نداشته است. وقتی درست دقت شود، مشاهده می‌شود که در ادبیات فارسی، تصویری واقعی از زنان به دست داده نشده است. آن‌چه در مورد آن صحبت می‌شود در حقیقت نمایش از موجودی به نام زن است که هیچ‌جا وجود نداشته است و چون حضور نداشته و قلم در دست مردان بوده است سیمای آنان به هرگونه که پسند نویسنده بوده است ترسیم شده است (Foroukh, 1963, Translated by n Khadio Jam, 2001).

وجوه اشتراک زندگی سنایی و معری

اگرچه معری و سنایی در یک دوره زمانی، زندگی نکرده‌اند ولی شرایط تقریباً یکسان اجتماعی را تجربه کرده‌اند که بر مشابَهت‌های احتمالی اندیشه‌های این دو مؤثر افتاده است. طبق آن‌چه از تاریخ زندگی معری برمی‌آید، او از همان آغاز مایل به عزلت و گوشه‌نشینی بود. در مورد سنایی نیز این امر کم‌وبیش صادق است. در تذکره‌ها و برخی تواریخ ادبیات آمده است که او پس از یک تحول ناگهانی، از محیط اجتماعی کناره‌گیری می‌کند و به عزلت و گوشه‌نشینی روی می‌آورد. از تمام دوستان و آشنایان دوری می‌کند و دعوت بزرگان و امرا را نمی‌پذیرد. این روحیه عزلت و گوشه‌گیری بر بدبینی او نسبت به جامعه و بنیان خانواده تأثیر گذاشته است. سنایی هیچ‌گاه یک‌باره عزلت نمی‌گزیند و در تمام طول عمر خویش مدام میان سه طیف سفید (تمایلات عرفانی)، سیاه (وابستگی به دربار) و خاکستری (حد واسط میان سفید و سیاه) در نوسان بوده است و شعر او به بهترین وجه این نظریه را بازتاب می‌نماید. یکی دیگر از وجوه مشترک زندگی معری و سنایی این است که هر دو از شخصیت‌های برجسته و

مشهور زمان خود بوده‌اند به طوری که مثلاً سنایی مورد توجه پادشاهان، امرا و وزرای بزرگ عصر بوده است و حتی گفته‌اند بهرام شاه غزنوی در پی آن بود که خواهر خود را به همسری او درآورد و دیگر آن که سنایی در جهت‌دهی در تصمیم‌گیری‌های مهم اجتماعی، تأثیرگذار بوده است؛ در مورد معری نیز گفته‌اند او بزرگ و به نوعی ارباب مردم شهر و دیار خود بوده است. ناصر خسرو در سفرنامه خود می‌نویسد: «و در آن شهر (معره) مردی بود که وی را ابوالعلاء معری می‌گفتند. نابینا و رئیس شهر، او بود، نعمت بسیار داشت و بندگان و کارگزاران فراوان و همه ی شهر او را چون بندگان بودند» (Naser Khosrow, 1991). ابوالعلاء معری دارای اسلوبی ابتکاری و منحصر به فرد، در فلسفه بدبینانه، سبک زندگی پوچ‌گرایانه و اخلاق ریاضت طلبانه است (Karimi, 2015).

از دیگر ویژگی‌های مشترک زندگی سنایی و معری این است که هر دو تا آخر عمر مجرد زیستند و به زبان دیگر در پی تشکیل خانواده برنیامدند. در مورد سنایی گفته‌اند که حتی به اصرار بهرام شاه برای به زنی گرفتن خواهر شاه پاسخ منفی داد. معری نیز تا آخر عمر تنها زندگی کرد و حتی وصیت کرد بر سنگ‌قبر او بنویسند: «این جنایتی است که پدرم در حق من مرتکب شد ولی من آن را در حق هیچ‌کس مرتکب نشدم...» (Ma'ari, 2000).

مضامین و مصادیق زن و خانواده ستیزی در اشعار ابوالعلاء معری و سنایی

در تمامی آثار سنایی از حدیقه گرفته تا دیوان و مثنوی‌ها، حتی یک شعر مستقل در رابطه با زن دیده نمی‌شود. به عبارتی؛ سنایی با وجود تأثیرپذیری از اجتماع مردسالار ایران، نگاهی مردسالارانه نسبت به زن داشته است. «در مجموع می‌توان گفت سنایی در بیشتر اشعارش به زن نگاه منفی دارد» (Bahmanimotlaq & Sharbeti, 2012). با این همه، این نوع نگاه «اختصاص به او ندارد و در دیوان معاصرانش نیز از این چنین سخنان فراوان می‌توان یافت» (Zarrin Koob, 2007) مورد معری نیز تقریباً به همین صورت است. (Bakhtiar, 2009) با این همه این دو شاعر تا توانسته‌اند در تکبیت‌ها به زن ستیزی پرداخته و از دادن هرگونه صفت منفی به زن کوتاهی نکرده‌اند. بنابراین تک‌تک ابیاتی که در مورد زن سروده شده را در دیوان این دو شاعر مدنظر قرار داده و اوصافی را که به زن نسبت می‌دهند مورد تحلیل و بررسی قرار می‌گیرد:

حیله‌گری و عشوه‌دهی

سنایی معتقد است، زنان، حراف و دروغ‌زن هستند و نه تنها از عشق بهره‌ای ندارند، بلکه همواره در پی فریب دادن مرد هستند:

حمله با شیر مرد همراه است   حیله کار زن است و رویاه است
(Sanai, 2009)

و درجایی دیگر می‌گوید:

همان‌گونه که از بیت‌های بالا برمی‌آید، سنایی، دل‌نهادن بر عشق زنان را کاری بیهوده می‌شمارد، چراکه آن را عشقی یک‌طرفه می‌داند و گویی می‌پندارد که عشق، ودیعه‌ای است که در نهاد زن وجود ندارد. ابوالعلاء نیز معتقد است زن، فریب‌دهنده مرد است؛ و با محبوبیتی که در دل مرد دارد، مرد را فریب می‌دهد (Ma'ari, 2000).

فریفته بودن بر سحر و جادو و خرافات

اگرچه نمی‌توان از رواج و گسترش روزافزون خرافات در جامعه سنتی ایران در سده‌های میانه غفلت کرد و حتی سیاست و مسائل اجتماعی به این‌گونه مسائل جنبی و خرافی آمیخته شده بود؛ ولی سنایی فریفته بودن بر این‌گونه مسائل را خاص زنان می‌داند و گویی مردان را عاری از این‌گونه مسائل برمی‌شمارد:

نیست جز هرزه مندل و تنجیم   زن بود سغبه چنین تعلیم
(Sanai, 2009)

و یا درجایی دیگر می‌گوید:

مرد را عقل رابزن باشد
سغبه فال گوی زن باشد
(Sanai, 1975)

معری نیز در این باره از زبان زنان می‌گوید:

و جمع طوایف العمار سهل
علینا بالجوالب مودمات
(Ma'ari, 2000)

(ترجمه: با استفاده از دعا و جادو، احضار تمام اجنه برای (زنان) آسان است).

- گرفتار زرق و برق و زیور آلات بودن

آنچه در ادبیات غنائی از محسنات زن به شمار می‌رود، در جهان بینی سنایی و معری، سمبل سطحی‌نگری زن محسوب می‌شود، سنایی در این رابطه می‌گوید:

یا برو هم چون زنان و رنگ و بویی پیش گیر
یا چو مردان اندر آی و گوی در میدان فکن
(Sanai, 1975)

جالب است سنایی در بیشتر موارد، برای خوار شمردن مردانی که راه حقیقت را نیافته‌اند، آنان را زن می‌خواند مثلاً می‌گوید:

هر که مرد است او بود در جستجو معنی پرست
هر که زن طبع است خود مانده است در رنگ و نگار
(Sanai, 1975)

معری نیز در این مورد می‌گوید:

أخذن کریش طاووس لباساً
و مسکناً بالضحی متلغمات
(Ma'ari, 2000)

(ترجمه: مانند طاووس لباس رنگین می‌پوشند و در روز (برای فریب مردان) عطر می‌زنند.)

فوارس فتنه، أعلام غی
لَقینک بالأساور معلمات
وسام ما اقتنن بحسن اصل
فجینک بالخضاب مومسات
(Ma'ari, 2000)

(ترجمه: زنان، دلبران آشوب‌گر و گمراه‌کننده‌اند و برای دلربایی با زیورهای خود با مردان روبروی می‌شوند. زیباییانی که به زیبایی طبیعی و اصالت قانع نشدند و با خضاب و وسمه با مردان روبرو می‌شوند).

- نقص عقل

در مورد صفت‌هایی که مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت، می‌توان گفت این اوصاف در ادوار مختلف و در آثار مختلف وضع متغیری داشته‌اند. منظور آن که در مورد کاربردشان برای زنان، این گونه نبوده است که همیشه آن‌ها را به زنان نسبت دهند؛ اما «نقص عقل» صفتی بوده است که زنان همیشه بدان متصف بوده‌اند و معمولاً در همه سرزمین‌ها و آثار این گونه بوده است. سنایی نیز به پیروی از این اصل می‌گوید:

ثبات زایش معنی به تو کامل چو جان از خون کمال دانش مردان به تو ناقص چو عقل از زن
(Sanai, 1975)

با توجه به محدودیت‌های زن در جامعه آن زمان معری نیز می‌گوید:

سَهَامٌ إِنْ عَرَفْنَ كِتَابَ لِسِنٍ رَجَعْنَ بِمَا يَسُوءٌ، مُسَمَّاتٍ
(Ma'ari, 2000)

(ترجمه: اگر زن کتابت را بیاموزد، قلم در دست او به تیری زهرآلود تبدیل می‌شود).

اگرچه معری به‌طور مستقیم به صفت نقص عقل زنان اشاره نکرده است، اما با توصیه به محروم کردن زنان از علم و دانش که زمینه تعقل است، به‌طور غیرمستقیم زنان را فاقد خرد علمی می‌داند:

عَلَمُوهُنَّ الْغَزْلَ وَالنَّسِجَ وَالرِّدَّ نَ وَ خَلَوُ كِتَابَهُ وَقِرَاءَةً
(Ma'ari, 2000)

(ترجمه: رفتن و بافتن و خانه‌داری را به آنان بیاموزد و آنان را از خواندن و نوشتن بازدارد).

- عدم شجاعت و حیله‌گری

حمله با شیر مرد همراه است حیله کار زنان است و روباه است
(Sanai, 2009)

حمله با شیر مرد همراه است حیله کار زنان است و روباه است
(Sanai, 2009)

سنایی شجاعت و زور آوری را خاص مردان می‌داند و زنان را به ضعف و سستی موصوف می‌کند. بی‌گمان، ریشه این امر را باید در نظام جنگاوری و جنگ‌طلبی آن عصر دانست. در آن زمان که هرچند گاه، شهرها و آبادی‌ها صحنه آشوب و جنگ و خون‌ریزی بود، زنان نمی‌توانستند هم‌چون مردان از خود دفاع کنند، بنابراین به ضعف و عدم شهامت متهم می‌شدند.

معری نیز در این باره می‌گوید:

وَلَسَنْ بَدَافِعَاتٍ يَوْمَ حَرْبٍ وَلَا فِي غَارَةٍ مَتَعَشَّاتٍ
(Ma'ari, 2000)

(ترجمه: زنان در روز جنگ اهل دفاع نیستند و هنگام غارت شهادت ندارند).

- نفی بنیان خانواده توسط سنایی و معری

یکی دیگر از وجوه اشتراک در مضامین شعری معری و سنایی که از مصادیق بدبینی آن‌ها نسبت به جهان هستی و نظام اجتماعی به شمار می‌رود، نفی بنیان خانواده توسط این دو است. هرچند سنایی «از قرزن پنجم به شعر عرفانی روی آورد و شاهکارهایی چون حدیقه را به وجود آورد» (Sajadi, 2006) با این همه هم معری و هم سنایی تا آخر عمر، مجرد زیستند و به‌هیچ‌عنوان در پی تشکیل خانواده نبودند. معیری خواهان آن است که مرد برای همیشه مجرد بماند او می‌گوید: از تمام زن‌ها دوری کن خواه مسلمان باشند یا یهودی و نصرانی.

و ساوِ لَدِيكَ أَتْرَابَ النَّصَارَى وَ عَيْنًا مِنْ يَهُودَ، مُسَلَّمَاتٍ
(Ma'ari, 2000)

(ترجمه: سرو قدان نصرانی و شوخ‌چشمان یهودی و مسلمان باید در نظر تو یک‌سان باشد).

ابوالعلاء در عین حال که مردان را به پاک‌دامنی سفارش می‌کند؛ به آنان توصیه می‌کند که تا می‌توانند از ازدواج چشم‌پوشی کنند، مردم را از سرانجام ازدواج و ادامه نسل و تشکیل خانواده می‌ترساند:

جای دگر می‌گوید:

وَ إِذَا الْفَتَى كَانِ التَّرَابُ مَالَهُ فَعَلَامَ تَسْهَرُ أُمَّهُ وَ تَرَبَّتْ؟
(Ma'ari, 2000)

(ترجمه: چون سرانجام آدمی خاک خواهد بود، چرا مادر، برای تربیت فرزند بی‌خوابی بکشد).
و سپس می‌گوید اگر چاره‌ای به‌جز ازدواج برای مرد باقی نماند، با زن عقیم و نازا ازدواج کند.
بدبینی معری نسبت به خانواده تا آن‌جا است که زادوولد را گناه نابخشودنی می‌داند:

أرى التَّسَلَّ ذَنْباً لِّلْفَتَى لَّا يِقَالُهُ   فَلَا تَنْكِحَنَّ الدَّهْرُ غَيْرَ عَقِيمٍ

(Ma'ari, 2000)

(ترجمه: زادوولد گناه نابخشودنی است. بنابراین جز با زنان عقیم ازدواج نکن).

او بر تمام اعضای خانواده می‌تازد. مثلاً در باب فرزندان می‌گوید:

وَ أَكْثَرَ النَّسْلِ يَشْقَى الْوَالِدَانُ بِهِ   فَلَيْتَهُ كَانَ عَنْ أَبَائِعٍ دُفْعاً

(Ma'ari, 2004)

(ترجمه: بیشتر فرزندان باعث بدبختی پدر و مادر می‌شوند، چنین نطفه‌ای کاش به ثمر نمی‌رسید).

نتیجه تفکر خانواده ستیز معری به آن‌جا می‌رسد که می‌گوید:

هَذَا جَنَاحُ أَبِي عَلِيٍّ   أَوْ مَا جَنَيْتُ عَلَيَّ أَحَدًا

(Ma'ari, 2000)

(ترجمه: این جنایتی است که پدرم در حق من مرتکب شد در حالی که من این جنایت را در حق هیچ‌کس

مرتکب نشدم).

خانواده و مسائل مربوط به آن، در شعر سنایی نیز حضور گسترده‌ای دارند، اما خانواده نیز به‌مانند بسیاری از مسائل دیگر اجتماعی مورد نفرت سنایی قرار گرفته است. او از هیچ‌گونه تلاشی برای نفی بنیان خانواده دریغ نمی‌ورزد. سنایی در سرآغاز فصلی از حدیقه که حاصل دوران زهد و انزوای اوست، به‌گونه‌ای متفاوت تک‌تک اعضای خانواده را طرد و نفی می‌کند و این‌گونه تازش‌ها به خانواده در شعر فارسی بی‌سابقه است.

این گره را که نام کردی خویش   از ره مرگ و جسک ماده و نر

در ضیاع و عقار خویشان را   هریکی کژدم‌اند با صد نیش

آرزومند مرگ یکدیگر   بشناسی چو گرگ، میشان را

(Sanai, 2009)

و سپس به تک‌تک اعضای خانواده می‌تازد:

در مذمت فرزند می‌گوید:

بود فرزند بد بود بدو باب   جهل باشد عدوت پروردن

زنده مالت برند و مرده ثواب   از پی رنج دل جگر خوردن

(Sanai, 2009)

و یا در مذمت خواهر می‌گوید:

خاک بر فرق خواهر و داماد   دور باد ای برادر از ما دور

که نگردد کس از ایشان شاد   خواهر و دختر ارچه بس مستور

(Sanai, 2009)

- وجوه اشتراک و افتراق بدبینی سنایی و معری نسبت به خانواده و زن -

با دقت در محتوای آثار معری و سنایی می‌توان به‌درستی دریافت که در نگاه این دو به زن و خانواده، وجه اشتراک‌های بسیاری وجود دارد. بدبینی به جنس زن، موصوف کردن آنان به صفات نکوهیده، نفی بنیان خانواده، ناامیدی از ابناء بشر، طرد اعضای خانواده و ... از مباحثی است که هر دو شاعر به آن پرداخته‌اند و این یکی خصوصیات مشترک این دو شاعر است که با توجه به نوع بینش و فلسفه و نگاهی که داشتند، نسبت به همه جوانب زندگی بدبین و ناامید بودند. به نظر می‌رسد نخستین عامل مشترک در بدبینی دو شاعر به زن و خانواده، به نوع زندگی دو شاعر برگردد. چنان‌که از زندگی‌نامه معری برمی‌آید، او در دوران کودکی به خاطر بیماری چشم‌های

خود را از دست می‌دهد و تا آخر عمر نمی‌تواند بینایی خود را بازیابد و علی‌رغم استعداد و نبوغ شگرف خود و منزلت اجتماعی، در کنج عزلت و انزوا زندگی می‌کند. سنایی نیز پس از تحول عمیق، به همه مناصب دنیوی پشت پا زد و طبق آنچه تذکره‌نویسان از او نوشته‌اند، مجرد و تنها زندگی می‌کرد و در این ایام علی‌رغم شهرت و تأثیرگذاری زیاد، هیچ‌وقت دعوت بزرگان و امرا را نمی‌پذیرفت.

دومین عامل مشترک در زمینه زن‌ستیزی معری و سنایی را باید در تجربه شرایط یکسان اجتماعی دانست. هم معری و هم سنایی در یکی از بدترین ادوار تاریخ جامعه زیسته‌اند. «ادبیات، تصویرگر عقاید و اندیشه‌ها و منش هر جامعه است» (Afrasiabpour, 2001) «عصر معری به واسطه کاهش قدرت خلافت عباسی، زمینه رویش قدرت‌های نوظهور فراهم شده بود و همین امر جامعه را به سمت نامنی و پریشانی سوق داده بود به طوری که مورخان تاریخ ادبیات آن عصر را سیاه‌ترین تاریخ عصر عرب می‌دانند» (Zakaveti Gharagozlo, 2016). روزگار سنایی نیز که مصادف با انحطاط قدرت غزنویان و عدم تثبیت قدرت سلاجقه است یک دوره فترت در تاریخ ایران به حساب می‌آید. جنگ‌های قدرت میان بزرگان خاندان سلجوقی و دودمان غزنوی، صحنه‌ای تاریک در تاریخ ایران رقم زده بود و طبق آنچه از دیوان شاعران این عصر به دست می‌آید میزان نارضایتی عامه در این عصر به شدت افزایش یافته بود (Seyedi & Adinekalat, 2018).

از دیگر وجوه مشترک بین اندیشه‌های سنایی و معری در باب زن می‌توان به اوصاف مشترکی اشاره کرد که این دو به زنان نسبت می‌دهند. اوصافی که در پشت‌سر آنان یک فلسفه تاریخی نهفته است؛ مثلاً هم سنایی و هم معری بر فریبندگی زنان تأکید دارند، که مورخان و جامعه‌شناسان متصف کردن زنان به فریبندگی را به مسئله هبوط انسان از بهشت مربوط می‌دانند.

از دیگر وجوه مشترک در بینش سنایی و معری نسبت به زن، بهره‌گیری از احادیث جعلی در باب زن‌ستیزی است. مثلاً معری و سنایی به پیروی از این حدیث جعلی «دفن البنات من المکرمات» می‌گویند:

و دفن و الحوادث فاجعات
لإحدهن، إحدى المکرمات
(Ma'ari, 2000)

ترجمه: خاک‌سپاری دختران و حوادث برای آنان فاجعه است. زنده‌به‌گور کردن دختران از نشانه‌های افتخار و بزرگی است (Mirzai & Gharavi Nayini, 2015).

سنایی نیز در مذمت دختر می‌گوید:

و آنکه او را دهیم ما صلوات
گفت کالمکرمات دفن البنات
هر که را دختر است خاصه فلاد
بهتر از گور نبودش داماد
(Sanai, 2009)

یکی از موارد مشترک در نگاه معری و سنایی پیرامون مسئله زن که اتفاقاً یک نقطه عطف و مثبت در شعر آنان است، توجه و علاقه‌مندی آنان به شخصیت‌های تاریخی و زنان قهرمان است که بیشتر متوجه شخصیت‌های دینی و مذهبی هستند، که این امر به‌ویژه در مورد معری، غیرمنتظره است. سنایی در آثار خود و به‌ویژه حدیقه به چندین مورد اشاره می‌کند. در وصف حضرت خدیجه می‌گوید:

جد من خدیجه، زین زمان
مادرم فاطمه چراغ جنان
(Sanai, 2009)

و یا در وصف حضرت فاطمه (س) می‌سراید:

سراسر جمله عالم پرزنان‌اند
زنی چون فاطمه خیرالنساء کو
(Sanai, 1975)

علاوه بر این در شعر سنایی پیرزنان نیز مقامی ارجمند دارند و این شاید به خاطر حس ترحم سنایی نسبت به آنان باشد و یا به خاطر صداقت و پاکی اعتقاد آنان باشد. سنایی در حدیقه در طی داستان پیرزنی که کشت و زرع خود را خشک می‌بیند با خدا راز و نیاز می‌کند، والاترین حقایق عرفانی را بازگو می‌کند.

زالکی کرد سر برون ز نهفت
از هزاران هزار به یک تو
کای هم آن نو، هم آن کهن
کشتک خویش خشک دید و بگفت
زانک اندک نباشد، اندک تو
رزق بر توست، هر چه خواهی کن
(Sanai, 2009)

معری نیز با وجود آن که در رابطه با زنان، نگاه سخت‌گیرانه و غیرمنصفانه‌ای دارد، ولی نسبت به زنان بزرگ تاریخ و به‌ویژه زنان بزرگ تاریخ اسلام با احترام یاد می‌کند. نمونه این زنان، حضرت فاطمه و خدیجه (س) هستند. در رساله الغفران، ضمن ستایش از حضرت فاطمه می‌گوید: «إِنَّ مَوْلَاتِنَا فَاطِمَةَ عَلَيْهَا السَّلَامُ، تَدْخُلُ الْجَنَّةَ مَذْهَبًا وَإِنَّهَا تَخْرُجُ فِي كُلِّ حِينٍ مَقْدَارَهُ أَرْبَعٌ وَعِشْرُونَ سَاعَةً بَيْنَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ فَتَسَلِّمُ عَلَيَّ وَأَيُّهَا وَهُوَ قَائِمٌ لَشَهَادَةِ الْقَضَاءِ ثُمَّ تَعُودُ إِلَى مَسْتَقَرِّهَا بَيْنَ الْجَنَّةِ... وَنَادَى الْهَاتِفُ أَنْ غَصُوا أَبْصَارَكُمْ بِأَهْلِ الْمَوْقِفِ حَتَّى تَبْصُرَ فَاطِمَةَ بِنْتِ مُحَمَّدٍ (ص)». ترجمه فارسی: «حضرت فاطمه (سلام‌الله‌علیها) با سعادت به بهشت وارد می‌شود و هر لحظه آن به مقصد بیست و چهار ساعت دنیای فانی است. پس سلام بر من در حالی که او برای شهادت قیامت ایستاده است. سپس به جایگاه خود در میان مردمان و میان بهشت بازمی‌گردد؛ و فرشته وحی ندا می‌دهد که چشمانت را به ایستادگان فرو بیاورد تا فاطمه دختر پیامبر (ص) را ببینی». (Ma'ari, 1999)

در مورد وجوه افتراق در اندیشه‌های سنایی و معری نیز باید گفت؛ به نظر می‌رسد بدبینی و تازش معری به خانواده و زن، اساس و بنیانی فلسفی داشته باشد، هم‌چنان که از معری به‌عنوان یکی از نامیدترین افراد تاریخ بشر نام برده‌اند، حال آن‌که بدبینی و یأس و ناامیدی سنایی بیشتر متأثر از نوع زندگی سنایی و شرایط اجتماعی عصر و نیز نوع تفکر زهدگرایانه سنایی است. زندگی سنایی، به‌خصوص در دوره دوم زندگی که به ترک دنیا گفته و به عرفان روی آورده، هم‌خوانی و سازگاری خاصی با این گفتار سنایی دارد. بی‌شک مردی بی‌خانمان که با پای برهنه در کوچه‌های شهر قدم می‌زد، دعوت بزرگان و امرا را نمی‌پذیرفت و در آخر عمر در خانه دیگری هم فوت می‌کند، نمی‌تواند با تشکیل خانواده موافق و نسبت به زن و تشکیل خانواده احساس خوشایندی داشته باشد. هم‌چنان که وقتی از خانواده و اعضای آن صحبت می‌کند، پای مسائل معیشتی و وجه مادی را به میان می‌آورد. مثلاً در نفی خویشاوندان می‌گوید:

این گره را که نام کردی خویش
هر یکی کژدم‌اند با صد نیش
در ضیاع و عقار خویشان را
بشناسی چو گرگ میشان را
(Sanai, 2009)

و یا در مذمت خواهر می‌گوید:

ور ترا خواهر آورد مادر
شود از وی سپاه‌روی پدر
جامه بر تن همی درد بستیز
مانده در انتظار مال جهیز
(Sanai, 2009)

همان‌طور که مشخص است در بسیاری از نقدهای سنایی بر خانواده رد پای مسائل اقتصادی در میان است که بی‌گمان ناشی از وضعیت بد اقتصادی است و یا این که تفکر زهدگرایانه سنایی بر تازش او به زن بیشترین تأثیر را داشته است به‌طوری که مردانی که نمی‌توانند در طریقت قدم گذارند، زن می‌خواند:

مردی نه کودکی که زنی هر دم از تری
خود را چو کودکان و زنان نازنین مکن
ای به همت از زنی کم چند خسی چون تو را
هم کنون زی کردگار قادر اکبر برند
(Sanai, 1975)

ولی همان‌طور که گفته شد بدبینی معری به زن و خانواده بیش از آن که ناشی و تأثیر پذیرفته از اجتماع باشد ناشی از یک نوع یأس فلسفی است و نه به خاطر تنگدستی، چنان‌که ناصر خسرو خیر از ثروت بسیار او می‌دهد. پس او نسبت به نفس آفرینش بدبین است، هم‌چنان که وصیت می‌کند بر سنگ‌قبر او بنویسند: «هذا جناح ابی علی / و ما جنیت علی احداً» یعنی: این جنایتی است که پدرم در حق من مرتکب شد و من آن را در حق هیچ‌کس مرتکب نشدم». (Ma'ari, 2000)

بحث و نتیجه‌گیری

طبق یافته‌های به‌دست‌آمده مشخص شد که سنایی و معری در اشعار اجتماعی و مسائل مربوط به خانواده و زن صاحبان اندیشه‌ای هستند که توانسته‌اند اندیشه‌های ژرف و نکته‌های دلپذیر اجتماعی را در بافتی متناسب و موزون چنان بیان کنند که نشان‌دهنده تسلط و مهارت آن‌ها بر واژه‌ها و بیانی پخته و استادانه است. برخلاف معری که همیشه کلامی جدی و استوار دارد، زبان و کلام و سخن و محتوای شعر سنایی گاهی به ابتذال هم کشیده می‌شود. او با به‌کارگیری موضوعات مطرح‌شده در مسائل اجتماعی و خانواده به بیانی ساده و قابل‌فهم، در پی تأثیرگذاری آنی و لحظه‌ای بر مخاطب است. از این رو باید گفت گاهی اشعار اجتماعی سنایی در باب زن و خانواده تابع احساسات است. در مقابل اندیشه معری در باب زن و خانواده نه تنها ناشی از احساسات زودگذر نیست بلکه متأثر از یک نوع یأس و بدبینی عمیق فلسفی است که طی سالیان متمادی در درون او پرورده شده است. نکته دیگری که ذکر آن ضروری به نظر می‌رسد آن است که؛ بسیاری از اظهارنظرها و بینش‌های معری و سنایی نسبت به زن متأثر از اجتماع و شرایط اجتماعی روزگار آن‌ها است و این در مورد سنایی بیشتر صدق می‌کند، یعنی بسیاری از باورها و عقاید عامه مردم جامعه در باب زن و خانواده در ذهن و زبان این دو اندیشمند نیز مؤثر افتاده است. نکته‌ای، که در درجه اول، نظر خواننده اشعار معری و سنایی را جلب می‌کند، سادگی و صمیمیت آن است. یعنی هر آن‌چه خواسته‌اند که بیان کنند، به ساده‌ترین شیوه و اسلوب به‌صورت شعر درآوردند. در این مورد، شعر معری به شعر سعدی می‌ماند که زبانی سهل و ممتنع دارد. از طرف دیگر، معری به خاطر شخصیت و بینش منحصر به فردی که داشته است در طول قرون و اعصار اشعارش بر سر زبان‌ها بوده است و بسیاری از ترکیبات و مصرع‌ها و حتی ابیات او در باب مسئله‌ای خاص را مردم به‌صورت مثل از حفظ داشته‌اند؛ اما در مورد شعر سنایی باید گفت، شعر سنایی را می‌توان به دو گونه تقسیم کرد. دوره اول شعری او مربوط به قبل از تحول شخصیت سنایی است و مخاطبان شعر او امرا و پادشاهان هستند. زبانی پاک، صریح با کلمات استوار و سخته است ولی شعر او در حدیقه که بیشتر اشعار این پژوهش هم مربوط به این دوره است زبانی عامیانه با تمام الفاظ ناسخته و به‌نوعی شعر گفتار گرا است. در مورد شیوه گفتار این دو شاعر نیز باید گفت که هم سنایی و هم معری در باب شعرهایی که سروده‌اند، بیشتر از صیغه امر و نهی استفاده می‌کنند که نمایان‌گر شدت علاقه آن‌ها به هدایت مخاطب و تأثیرگذاری بر مخاطب است و این شیوه بیان باعث می‌شود که خواننده ناخودآگاه خود را در محضر حکیمی ببیند. البته باید گفت معری در اشعارش برخلاف سنایی بسیار از صیغه متکلم نیز استفاده کرده است. نکته دیگر آن که هم سنایی و هم معری از آرایه‌هایی که باعث پویایی و زیبایی شعر می‌شود از قبیل کنایات، استعاره‌ها، تشبیهات متعدد بهره برده‌اند تا بتوانند تصویری همه‌جانبه از این دو مقوله (زن - خانواده) به مخاطب ارائه بدهند.

سهیم نویسندگان: دکتر حسین سلیمی: تدوین محتوا، تحلیل مطالب، اصلاح مقاله، طراحی چارچوب کلی، ایده‌پردازی، اصلاح مقاله و نویسنده مسئول. دکتر احمد نوروحیدی: تدوین محتوا، تحلیل مطالب و بررسی نهایی مقاله. همه نویسندگان نتایج را مورد بحث قرار داده و نسخه‌ی نهایی را، بررسی و تأیید کرده‌اند.

سپاسگزاری: نویسندگان مراتب تشکر خود را از همه کسانی که در انجام این مقاله نقش داشته‌اند اعلام می‌دارند.

تعارض منافع: در این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافع توسط نویسندگان گزارش نشده است.

منابع مالی: این پژوهش از حمایت مالی برخوردار نبوده است.

References

The Holy Quran.

- Afrasiabpour, A. (2001). The authority of women and Hazrat Zahra (PBUH), from the perspective of the Ghaznavid Sana'i. *Journal of Women and Culture*, 2(6), 93-106. URL: https://jwc.ahvaz.iau.ir/article_523390.html
- Bagheri, Kh. (2003). *Philosophical foundations of feminism*. Tehran: Office of Social Planning and Cultural Studies of the Ministry of Science, Research and Technology. URL: <https://www.gisoom.com/book/1262268>
- Bahmani Mutlaq, Y., & Sharbat A. (2012). The position of women in Islamic mysticism and Sufism (Relying on the works of Sanai, Attar and Jam. *Journal of Women and Culture*, 3(10), 70-53. URL: https://jwc.ahvaz.iau.ir/article_523318_da156faa75f9559a7512d969b86c8aa4.pdf
- Bakhtiar, M. (2009). Spiritual position of women in Islamic mysticism. *Journal of Women and Culture*, 11(44), 17-27. [Persian] URL: <http://ensani.ir/file/download/article/1602059554-10314-99-264.pdf>
- Dadkhah, H, Golizadeh, P., & Nazarpour, B. (2012). The position of women from the point of view of modern writers of Masrnavin, research paper on women, research institute of humanities and cultural studies, fourth year. *Second Issue*, 1(2), 73-83. URL: https://womenstudy.ihcs.ac.ir/article_1073_107e7ce0a3877c4d8fe883202fa7c8ff.pdf
- Fatorehchi, M. (2005). *The Society of Society in Sanai Works*, Tehran: Amirkabir. [Persian] URL: <https://www.gisoom.com/book/130869>
- Foroukh, O. (1963). *Philosophical Beliefs of Abul Ala. Translated by Hossein Khadio Jam*. (2001). Tehran: Pocket Books Organization. [Persian] URL: <https://www.gisoom.com/book/11141420>
- Hosseini, M. (2004). *The roots of feminism in classical Persian literature*. Tehran: Amirkabir. [Persian] URL: <https://www.gisoom.com/book/1620032>
- Javad, A. (1976). *The detailed in the history of literature in pre-Islamic times*. Beirut: Dar for the Science of Millions. [Persian] URL: <https://www.noor-book.com/en/ebook>.
- Karimi, A. (2015). Criticism and review of the pessimistic philosophy of Sheikh Maara. *New Religious Thought Quarterly*, 11(42), 139-154. [Persian] URL: <http://andishe.maaref.ac.ir/article-1-296-fa.html>
- Ma'ari, A. A. S. (1999). *Message Alghafran, Explanation and presentation of Salim Majaes*. Tehran: Awaken to the distribution Shenro. [Persian] URL: <https://ketabpedia.com>
- Ma'ari, A. A. S. (2000). *The court of the necessity of Malaysia (Requirements)*. Beirut: Dar Al-Arqam Publishing House Ibn Abi Al-Arqam. URL: <https://www.goodreads.com/book/show/53168587>
- Ma'ari, A. A. S. (2004). *Divan Luzum Mala Yalzam*. Beirut: Publisher of the Arabic Library. URL: <https://lib.ui.ac.ir/inventory/1/48027.htm>
- Mirzai, P., & Gharavi Nayini, N. (2015). A new approach to the hadith "Dafn al-Banat Man Al Makramat. *Hadith Sciences*, 20(2), 120-136. [Persian] URL: <http://hadith.riqh.ac.ir/>

[article_12249_22e06c19e09205f4b247820c6b3a548c.pdf](#).

- Naser Khosrow, A. N. (1991). *Safarnameh*. Tehran: Zavar. [Persian] URL: <https://eliteraturebook.com/books/view/12961>
- Nasr, Z. (2003). An analysis of the place and position of women in lyrical, didactic and mystical systems. *Scientific Research Journal of Faculty of Literature and Human Sciences, University of Isfahan*, 2(32-33), 169-187. URL: [http://ensani.ir/file/download/article/20110208143822-%C2%A0%20\(249\).pdf](http://ensani.ir/file/download/article/20110208143822-%C2%A0%20(249).pdf)
- Noorian, M., Toghiani, E., & Saeed, H. (2005). Thematic sociology of Sana'i works. *Exploration of Persian Language and Literature*, 6(10), 63-92. URL: <https://www.sid.ir/paper/101581/fa>
- Razazzadeh, Z., Haji Esmaili, M.R., & Mosleh, M. (2019). Formation of a woman's rational personality from the perspective of the Qur'an and Hadith. *Journal of Women and Culture*, 11(44), 17-27. URL: https://jwc.ahvaz.iau.ir/article_675195_4664572d0bdeb30e7be70d7486a460ac.pdf
- Sajjadi, Z. (2006). *An Introduction to Mysticism and Sufism*. Tehran: Samt. URL: <https://samt.ac.ir/fa/book/1651>
- Sanai, A. M. I. A. (2009). *Divan Sanai*. Tehran: Sanai Library Publications. [Persian] URL: <https://eliteraturebook.com/authors/books/5501>
- Sanai, A. M. I. A. (1975). *Divan Sanai*. Tehran: Sanai Library Publications. [Persian] URL: <https://eliteraturebook.com/authors/books/5501>
- Seyedi, H., & Adinekalat, F. (2018). Comparative study of the concept of death in the thought of Abul Ala Ma'ari and Omar Khayyam Neishaburi. *Journal of Comparative Literature*, 1(2), 117-137. [Persian]. URL: <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/596706>
- Shamisa, S. (2002). *Witnessing in Persian Literature*. Tehran: Ferdos Publications. [Persian] URL: <https://joyabook.com/product/%DA%A9%D8%AA%D8%A7%D8%A8-%D8%B4%D8%A7%D9%87%D8%AF%D8>
- Sharifiyan, M. (2010). *Sociology of mystical Sana'i literature*. *Sociology of Irfan Senai literature*, 1(2), 11-27. URL: <https://www.sid.ir/paper/213713/fa>
- Zakavati Gharagozlou, A. (2016). A brief overview of the state and thought of Abul Ala Ma'ari. *The Mirror of Research*, 28(4), 13-22. URL: https://jap.isca.ac.ir/article_65230_23afb1d5b52ee90920f6317fc83c4ca3.pdf
- Zarin Koob, A. H. (2007). *With the Helle Caravan*. Tehran: Scientific Publications. URL: <http://elmipublications.com/product/bakarevaneholle>